

Ірина Тарасенко

«ЛЕГАЦІЯ...» С. ТВАРДОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ.

Класик польської літератури XVII ст. поет Самуель Твардовський (бл. 1595-1661) є одночасно видатним хроністом, який у своєму найголовнішому творі «Громадянська війна» («Wojna Domowa») описав події 1648-1660 рр., в першу чергу Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Попри всю ворожість до українських повстанців, його віршована поема («Громадянська війна») містить у собі чимало унікальних фактів і подає важливий матеріал стосовно того, як у польській історіографії починала формуватись візія Національно-визвольної війни¹. Досить сказати, що саме Твардовський увів до обігу такі хрестоматійні поняття, як «золотий спокій (мир)» і «потоп» щодо подій у Речі Посполитій відповідно у 1638-1647 і 1655-1657 рр. Якщо ж взяти до уваги літературний талант автора, то стане зрозуміло, чому його «Громадянська війна» так активно використовувалась українськими літописцями, насамперед Самійлом Величком.

Однак нерідко забувається, що творча спадщина поета-хроніста є дуже різноманітною і тематично, і жанрово, що він є автором ще ряду важливих творів, які теж можуть слугувати в якості джерел з історії України. До них належить, зокрема, найперший друкований твір С. Твардовського, який одразу ж зробив його відомим всій Польщі. Маємо на увазі звичайно ж славнозвісну «Легачію» («Важливу легачію»).

Слід детальніше зупинитися на історії цього твору. Його автор, що походив з дрібного великопольського роду, закінчив єзуїтській колегіум у Каліші і вже встиг повоювати в лавах коронного війська проти Московської держави та Османської імперії. Для історика України дуже важливим є факт участі Твардовського у Хотинській війні 1621 р., оскільки про козаків-запорожців та про гетьмана Петра Конашевича (Сагайдачного) він знав не тільки з чужих оповідань, але й особисто, отже не випадково приділив козакам багато уваги у своїх творах². Після закінчення переможної для Речі Посполитої Хотинської війни Твардовський мусив замислитися над своїм подальшим життям. Згідно з тогочасними звичаями шляхтич, який хотів зробити добру кар'єру, мав доповнити шкільне виховання практичною службою у війську, також при дворі короля чи якогось магната. Це дало б йому можливість увійти в курс політичних справ,

набути необхідного досвіду. Твардовському тут пощастило. Після Хотинської війни виникла гостра потреба у ратифікації умов мирного порозуміння від 9 жовтня 1621 р., причому для Варшави було дуже важливим домогтися зміни двох пунктів цього документу³. У зв'язку з цим до Стамбулу було скеровано велике посольство Речі Посполитої на чолі з магнатом українського походження, князем Криштофом Збараським, який обіймав (у 1610-1627 рр.) посаду конюшого коронного. Крім головного завдання князь мав викупити з полону учасників Печорської битви 1620 р., які ще залишалися живими, також добиватися зміщення хана буджацьких татар (ногайців) Кантемира з посади бейлербея. Зважаючи на небезпеку подорожі, посла мав супроводжувати значний почет, до котрого приєднався великий купецький караван. До складу цього посольства було включено і С. Твардовського. Хто і як склав йому протекцію — невідомо. Але поза сумнівом було взято до уваги прекрасне володіння Твардовським латинською мовою і його літературні здібності. Дослідники біографії поета-хроніста часто підкреслюють, що він мав виконувати обов'язки секретаря посольства. Твардовський же у «Легачії» вказував, що насправді цю посаду офіційно обіймав шляхтич Ужендовський. Можливо, саме останній, а не князь Збараський, і написав офіційний звіт великого посольства 1622-1623 рр.⁴ Однак той факт, що Твардовський, як він сам пише, вів власний щоденник посольства («нанотував був у приватний діаріуш»), говорить про те, що поет-хроніст де-факто був другим секретарем посольства або, принаймні, особистим секретарем К. Збараського. У цьому щоденнику він, як і інші польські дипломати, записував все варте уваги, але, вочевидь, робив це не стільки як дипломат, скільки як письменник, плануючи створити щось більше, ніж сухий звіт. Хоча цей щоденник, на жаль, не зберігся, але його зміст Твардовський виклав потім у вишуканій літературній формі, створивши таким чином «Легачію», яку й видрукував.

Збірним пунктом посольства К. Збараського був Кам'янець-Подільський, і звідси у вересні 1623 р. дипломати вирушили через Ясси на Стамбул (Константинополь). У молдавській столиці їх урочисто зустрів господар Кантимир. Після недовгого перепочинку посольство продовжило свій шлях. Воно перейшло Дунай, побувало у м. Рушук і Розград, де тоді лютувала пошесть, подолало гори й ступило на болгарську землю. Чим далі посольство просувалось на південь, тим рідше лунала слов'янська мова. У підкореній турками Греції посольство побувало у м. Селібрі, а потім у Боюк Чакмаджі, врешті прийшло до Стамбулу. Як секретар свого мецената князя Збараського, Твардовський так само мужньо переніс усі труднощі небезпечної мандрівки у ворожій чужині. Увагу молодого поета приваблювало на шляху все: і незвичайна природа Бал-

кан, і Чорне море, і руїни давньогрецької цивілізації, і місця, пов'язані з давньогрецькими міфами (особливо про Орфея та Евридіку) із стародавньою та середньовічною історією, в першу чергу поля битв. Він прагнув ознайомитися також зі звичаями місцевих жителів. Твардовського тішило те, що він знаходиться «у приятельській землі», чує зрозумілу йому «слов'янську мову» і пізнає тут «войовниче плем'я наших предків». Маврацію польський історик літератури Броніслав Хлебовський, коли писав, що ця подорож стала «для молодого великополянина практичним курсом географії та історії»⁵. Очевидно, це й спонукало його взятися за перо не тільки з метою фіксації обставин подорожі, а й створення на основі щоденника аж через 10 років поетичного твору «Лєгація». У іншій своїй праці Б. Хлебовський підкреслював, що блискучий розквіт таланту Твардовського завдячує «участі в посольстві Збараського і перебуванню на дворі Вишневецьких» (у 1634-1637 рр.), серед прекрасної природи «Волині та Русі»⁶.

Посольство прибуло до Стамбулу у недобрый час. Невдоволене поразкою під Хотином і невплатою жалування яничарське військо збунтувалося. Великий візир спробував утихомирити військо обіцянками данини, яку на сотні возів нібито везло посольство. Лише мужня поведінка князя Збараського врятувала і посольство, і купецький караван, який рухався для торгівлі в Стамбул. Протягом року тривали переговори, і Твардовський, який сам брав у них участь, добре знав про їхній перебіг. Річне перебування посольства в столиці Османської імперії справило на Твардовського величезне враження, посилило у ньому тяжіння до поезії. Після завершення переговорів і укладення мирного договору посольство Збараського відбуло із Стамбулу і на Великдень 1624 р. прибуло на батьківщину. Очевидно, у Конськоволі Твардовський розстався з князем Збараським, і протягом майже 10 років джерела мовчать про подальше життя хроніста.

Сам же князь Збараський прибув до Варшави, щоб прозвітувати королеві Сигізмунду III і сейму Речі Посполитої про результати посольства. Його офіційний звіт містить дані про найважливіші зустрічі з турецькими державними діячами та західними дипломатами, про становище Османської імперії у цей період, зокрема, і про плани використання козаків у майбутній турецькій війні. Князь відзначав послаблення турецького флоту на Чорному морі, підкреслював, що турецькі «вояки на узбережжі такі «мужні», що ледве не помирають [зі страху], коли мусять йти проти козаків, котрих повно на Чорному морі»⁷. При всій повазі до цих звітів князя Збараського, вони в певних моментах поступаються «Лєгації», бо обходить мовчанкою низку важливих подій.

«Лєгація» писалась одразу ж після повернення Твардовського з посольства К. Збараського, але була видрукувана з певним запізненням, бо на перешкоді стали фінансові труднощі. Тільки сприяння нового могутньою патрона й покровителя в особі князя Януша Вишневецького (батька сумнозвісного Яреми) зробило можливим видання книги. Вона побачила світ 1633 р. у Кракові у типографії Франциска Цезарі під довгим заголовком: «Przeważna legacyja jaśnie oświeconego księżęcia Krzysztofa Zbarazkiego, koniuszego koronnego, krzemienieckiego, sołeckiego, wiślickiego, rubieszowskiego etc. starosty, od najjaśniejszego Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego, do napotężniejszego sołtana, cesarza tureckiego Mustafy w roku 1622, na pięć rozdzielona punktów, z dotknięciem krótko przez ucieszne dygresje stanu pod ten czas rządów, ceremonij i zwyczajów pogańskich przez Samuela z Skrzypnej Twardowskiego» («Важливе посольство ясно освіченого князя Криштофа Збараського, конюшого коронного, кременецького, солецького, віслицького, рубешівського і т. д. старости, під найяснішого Сигізмунда III, польського й шведського короля, до найпотужнішого султана, турецького імператора Мустафи у 1622 році, розділена на п'ять пунктів, у яких коротко висвітлюється завдяки втішним відхиленням від теми тодішніх поганських урядів, церемоній та звичаїв зусиллями Самуеля зі Скшипни Твардовського»). «Лєгація» була перевидавана через шість років (Краків, 1639), причому Твардовський ніскільки не змінював її текст, цілком поклавшись на типографських працівників, які сумлінно відтворили перше видання книги, повторивши навіть його друкарські помилки⁸. Третє видання (Вільно, 1706) вийшло вже по смерті Твардовського. Його здійснили віленські єзуїти. Як встановив Р.Кшиви, це є передрук видання 1639 р., однак з деякими незначними твір нами, які стосувались герба на звороті титульної сторінки. Крім того, твірбуло присвячено князю Михайлу Сервацію Корибуту Вишневецькому. Саме це видання знаходиться у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського⁹. Його було передруковано Казимиром Юзефом Туровським¹⁰.

«Лєгація» одразу здобула визнання сучасників Твардовського. Так, відомий львівський райця, дипломат і мемуарист Самуель Кушевич, який, між іншим, брав участь у переговорах з Богданом Хмельницьким під час облоги Львова українськими повстанцями у 1648 і 1655 рр. і був відомий також своїми листами про події 1648 р., переробив «Лєгацію», переклав її латиною і видав з деякими власними доповненнями прозою у Гданську під заголовком «Narratio legationis Zbaravianaе et rerum apud Ottomanos anno 1622 gestarum» (Dantisci, 1645). При цьому Кушевич вніс певні зміни у текст твору: дещо скоротив і водночас доповнив з інших

джерел. Наприкінці XVII ст. саме цю друковану Кушевичем версію «Лєгації» було перекладено польською Войцехом Вольським і видано під прізвищем останнього: Wolski W. «Legacyej do cesarza tureckiego Mustafy przez jaśnie oświeconego księże Zbarawskie j. mci m. p. Krzysztofa... roku 1622 odprawionej, a przez Samuela Kuszewicza... do druku podanej, pilnie opisanie». Специфікою цього видання є те, що воно друкувалось на сторінках краківських календарів за 1693-1701 pp. Так, початок твору у редакції Вольського було видруковано у календарі на 1693 р.: *Nemerolegejon abo nowy i stary kalendarz na rok 1693 (Kraków, [1692])*. В наш час «Лєгація» була зразково видана Р. Кшиви, який ґрунтовно її прокоментував. Досить сказати, що з 469 сторінок даного видання книги більше половини припадає на коментар, а також на іменний та географічний покажчики, словник архаїчних та орієнтальних слів та виразів. Саме на нього ми й будемо посилалися у тексті даної статті¹¹.

У першій частині «Лєгації» розповідалось про приготування посольства Криштофа Збараського до виїзду, у трьох наступних містився опис подорожі і переговорів у Стамбулі, а у останній (п'ятій) — опис щасливого укладення миру та подій наступних трьох років після повернення з Туреччини. Те, що Твардовський переробив свій щоденник на поетичний лад, узгоджується з правилами написання епосу. Тоді вважалося, що поезія виразніша й ефектніша, ніж проза, дозволяє рельєфніше змалювати постаті героїв. Окремий сюжет у першій частині «Лєгації» складає панегірик Збараським та Вишневецьким (подається і зображення герба останніх). Тут же приділяється певна увага і князям Четвертинським. При цьому Твардовський (що характерно для нього!) підходить до справи не тільки як поет, але і як історик, уважно розглядаючи історію роду Вишневецьких на тлі політичної історії Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, підкреслює, що у обох родів є спільний предок — Корибут, який і заснував Збараж та Вишневець (с. 33). У «Лєгації» понад 100 строф присвячено родоводу Корибутовичів, предків головного героя твору — К. Збараського. У творі виявилось виразне тяжіння Твардовського до епіки, прагнення пробудити в читачах патріотичні почуття. Пишучи цей твір, Твардовський користувався давно ствердженою теоретиками старопольської епічної літератури (М. Сарбевський, Скалігер) моделлю, згідно з якою найдосконалішим зразком епосу є «Енеїда», рідше — «Іліада» та «Одіссея». Усе полотно твору, всі головні події мали розгортатися навколо центральної фігури героя, поведінку якого можна взяти за взірць. Саме таким вимогам відповідає «Лєгація», написана, як свідчить сам автор у передмові до читача, для того, щоб вдячна пам'ять про такого мужа, як князь Криштоф Збараський, завжди жила у людських

серцях (с. 28). Мотивом цього епосу стала реальна подія з життя тогочасної Речі Посполитої — посольство до Туреччини. Його головний герой — князь Криштоф Збараський, який успішно виконує своє нелегке завдання загальнодержавної ваги. Його приклад відданості обов'язку, «долання всіляких перешкод має бути взятий за взірць для виховання молодого покоління. У «Лєгації» чітко вимальовується ідеал смерті за батьківщину, так само як і в пізнішій поемі Твардовського «Владислав IV»¹². Цей мотив стане згодом одним з провідних у «Громадянській віні». Дослідники поетичної творчості Твардовського відзначали його беззаперечний поетичний талент, який вперше виявився саме в «Лєгації». За словами Б. Хлебовського, цю поему можна порівняти з «брильянтом в оправі без смаку», оскільки блискучі описи природи екзотичного Сходу переплітались з невисокої якості панегіриками, створеними за тогочасними трафаретами.

Твори, подібні «Лєгації», не були новиною у польській літературі їм історіографії. У Речі Посполитій, як і у багатьох інших європейських країнах, існувала глибоко закорінена традиція описів подорожей на Святу Землю, до зарубіжних земель, особливо екзотичних. Треба сказати, що в шляхетському середовищі цей вид літератури був дуже поширений. Польська шляхта була легка на ногу, а якщо не мала можливості подорожувати, то вгамовувала свою спрагу до мандрів і екзотики читанням чужих подорожніх записок і щоденників. До того ж така зацікавленість подорожами до мусульманської країни мала й практичну потребу і пояснювалась насамперед політичними, а не тільки пізнавальними та звичаєвими причинами. Адже від Османської імперії та її союзників походила постійна загроза для Речі Посполитої, а від результатів посольств багато в чому залежали долі війни чи миру. Не випадково у цій справі Твардовський мав багатьох попередників і наступників. Досить згадати космографії авторів XVI — початку XVII ст. Марціна Бельського, Олександра Гваньїні, також твори Мацея Стрийковського, Е. Пельгжимовського, паломницькі записки князя Миколая Криштофа Радзивіла-«Сирітки»¹³. Нерідко пам'ятки такого роду створювали дипломати. У цьому зв'язку варто згадати імена таких польських послів, як Марцін Боржимовський, Еразм Отвіновський, Францішек Госцецький, Войцех М'ясківський¹⁴ та ін.

Поет-хроніст спирався на історичні факти, описував події, свідком або учасником яких він був сам. Він використав також ряд писемних джерел, але назвав лише деякі з них. Це — твори давньоримських істориків та поетів Тита Лівія, Плінія, Вергілія («Енеїда»); хроніка Мацея Стрийковського (с. 94, 95, 32, 31). При написанні «Лєгації», як встановив Роман

Кшиви, поет використав десяток історико-мемуарних праць, які стосуються посольства К. Збараського, причому частина з них походить від самого керівника посольства або інших його учасників, наприклад: «Relacya poselstwa księcia Zbaraskiego do Turek in anno 1623»; «Relacya rządów monarchii tureckiej od księcia Krzysztofa Zbaraskiego...», «Ordynek wjazdu posła wielkiego Christofora z Zbaraża... do Konstantinopola w dzień św. Marcina w roku 1622», також «Bunt na cara tureckiego roku Pańskiego 1622» (Kraków, 1623). Думається, що Твардовському важко було не помітити і друковану реляцію про вбивство Османа II, видану у Кракові у 1622 р. («Historia zabicia tureckiego cara Osmana...»), яку докладно вивчив Конрад Завадський¹⁵. Тим більше, що у цьому виданні було вміщено два листи до К. Збараського, писаних польським дипломатом С. Сулішевським (2.05.1622) і князем Самійлом Корецьким (30.05.1622 р., з неволи). М. Качмарек довів, що «Легация» писалась і під впливом «Готфрида» Т. Тассо. Серед попередників Твардовського він назвав також Павла Пальчовського (Paweł Palczowski. Wyprawa wojenna króla jego mości do Moskwy. — Wilno, 1606; 2-e wyd.: «Koługa moskiewska». — Kraków, 1609; S. Liffel. Gody moskiewskie. — Kraków, 1607), М. Пашковського, Адама Владиславіуша та Яна Старчевського, котрі писали свої твори, відгукуючись на якусь важливу подію (М. Пашковський в «Posiłek Bellony Saugomackiej szlachetnemu rycerstwu Dymitra Iwanowicza w. cara moskiewskiego przeciw Szujskiemu i inszym zdrajcom jego». — Kraków, 1608; Władysławius. «Wiersz o zwycięstwie nad Szujskim, wzd. Krotofile ucieszne». — Kraków, 1609), врешті поетів, які оспівували перемогу під Хотиним у 1621 р., зокрема, Петра Горчина, Яна Боянівського, Юзефа Бартоломея Зиморовича, П. Напольського і того ж М. Пашковського¹⁶.

У «Легатії» яскраво змальовувалися хід подорожі посольства та переговорів, на яких час від часу спливало козацьке питання; проблеми конфліктів між запорожцями та ординцями, козацькі походи на Чорне море, коли, за словами поета, може вийти в море 1000 човнів (с. 163) та ін. Цінними є свідчення Твардовського про дії запорозького козацтва, зокрема, про їхні морські походи проти Османської імперії, хоча поет робить це в досить загальній формі. Він дуже стисло згадує про Дністер, про Дніпро, про дніпровські пороги, звідки козаки починають свої походи (с. 32, 54). Взагалі стисла згадка про пороги перекочувала потім у «Громадянську війну». У досить повній розповіді про Цецорську та Хотинську війни 1620-1621 рр. Твардовський відзначив, що під Хотиним на чолі війська Речі Посполитої стояли запорожці, а їх шиковав до бою «значний чеснотами і мужністю, досвідчений Сагайдачний». На полях поет дав пояснення: «Сагайдачний — гетьман запорожців» (с. 46). Про

Хотинську війну та про дипломатичні заходи Речі Посполитої щодо миру з Османською імперією перед посольством К. Збараського Твардовський згадує досить часто.

Поет пише і про тяжкі напади, що їх чинив на південні кордони Речі Посполитої Кантемир — вождь білгородської орди ногайців («ізмаїльські татари»), про акції запорожців у відповідь — морські походи, причому тут пояснювались незрозумілі рядовому польському читачеві українські слова («судна — козацькі човни»). Говориться і про самовільний морський похід запорозьких низів, які, незважаючи на рішення старшини, вийшли в море на семи човнах, взяли курс на Грузію, аж до персидських кордонів, куди взагалі, за словами поета, «козаки часто нападають». Тоді король послав до запорожців свого посла Белецького, щоб вони дали спокій Чорному морю. Твардовський згадує про місію цього королівського посла, про його переговори зі спадкоємцем померлого Сагайдачного — Голубом, якого чомусь називає не Остафієм, а Костянтинном (с. 57). Відомо, що Ян Белецький разом з Томашем Шимковичем та Тибурцієм Злотницьким вів переговори з Сагайдачним у жовтні 1619 р., але, вочевидь, тут йдеться про його місію до Києва (січень 1622 р.) або на Січ після 1622 р.¹⁷

Торкнувся поет і участі запорожців у польсько-шведській війні 1626-1629 рр. За словами Твардовського, король Сигізмунд III прагнув закликати запорожців з України («z Ukrainy») на береги Двини, щоб вони, наробивши човнів «з жмудських ясенів», виявили себе і «на тамтешній воді» (хоча лунали й голоси проти участі козаків на цьому театрі дій, однак частина їх успішно діяла в Прибалтиці і на Балтійському морі, про що свідчать деякі джерела). Король хотів також відвернути козаків від походів на Чорне море, нападів на Кафу і турецькі галери, позбавити турків приводу до війни і зменшити небезпеку з боку ординців, але безрезультатно, як вказував і сам Твардовський. «Ліхтарик» на полях дещо доповнює інформацію основного тексту: «Лист був щодо цього до короля його мостів, на котрий була дана відповідь; якби їм (запорожцям. — І. Т.) довелося б йти через Литву, то через це литовські пани мали б зазнати шкоди»¹⁸. Наприкінці твору Твардовський стисло переказав ту частину реляції Збараського, адресовану королеві, у якій керівник посольства радив, зокрема, «ні в якому разі не рухати їх [козаків] з Низу, бо вони є бичем для поганина, котрого [поганина] боїться» (с. 237). Є в «Легатії» деякі дані щодо походів на Молдавію князів Вишневецьких та Корецьких (1615 р.), причому князя Корецького поет назвав «сарматським Леонідом», порівнюючи його із знаменитим вождем 300 спартанців, що полягли на Фермопілах (с. 61). Згадується у творі і про ординські наскоки на

українські землі у 20-х рр. XVII ст., зокрема, Кучманським шляхом на Бушу, Ямпіль, на Поділля та на Волинь (с. 61, 62; 98). Поет свідчить, як на власні очі він бачив масу українських невільників, «недавно взятих у полон», котрими торгують на турецьких базарах (с. 205); про поразку на Цецорських полях 1620 р. коронного війська, причому чимало хто з полонених опинились після неї аж під Трапезундом (с. 40). Дуже важливі дані подає Твардовський щодо українського походження Абази Мехмед-паші (помер у 1634 р.), бейлербея Ерзеруму у 1622-1628 рр. Цікава також історія полоняника русина-українця, потурнака Івана, який у турків звався Абази. Цей був на галері Галі-паші і багато разів плавав з ним Егейським морем. Твардовський характеризує його як дужу й мужню людину, якій турки довіряли. Іван-Абази був найвищим на галері, а сили такої, що сам виштовхував галеру з берегу в море. Галі-паша його потурчив, а потім за заслуги призначив пашею Ерзеруму. Однак тамтешні яничари його не впустили до міста. Тоді Іван-Абази взяв на допомогу персидські війська і раптовим нічним штурмом оволодів містом й винищив своїх суперників так, що аж Аракс став червоним від крові. Звідти він став воювати Діярбекир (листопад 1628 р.), загрожував Анатолії, через що яничари нарікали на Галі-пашу. Останній взявся привернути свого потурнака до вірності султану. Твардовський уриває тут свою розповідь (с. 214-217), але з інших джерел відомо, що у 1628 р. Абази-паша зазнав поразки, капітулював, але був пробачений султаном Мурадом IV і призначений ним бейлербеєм Боснії, а потім Сілістрії. Саме цей Абази-паша загрожував південним кордонам Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст.

При описі Дарданелл Твардовський нотує, що «з обох боків (протики) варта стереже дві величезні вежі з наготовленими гарматами — насаперед для козаків» (с. 184).

Не позбавлені цікавості стислі історичні екскурси Твардовського, його згадки про великих князів литовських Гедимина, Ольгерда, Вітовта і Ягайла, від котрих веде свій рід Корибут — предок князів Вишневецьких та Збараських (с. 32-33), про смоленський похід 1611р. короля Сигізмунда III, Пізніше він опише у своєму іншому творі Смоленську війну 1632-1634 рр. і торкнеться участі в ній запорожців¹⁹.

Твардовський полюбляє робити історичні екскурси. Увагу молодого дипломата приваблювало все, бачене в Османській імперії, особливо у Стамбулі, починаючи від турецьких лазень і завершуючи описом двох замків на азіатському березі Босфору: «Румель Есса» (Румеліхисар) і «Натоль Есса», де двічі сидів у в'язниці князь Корецький. У цих замках Твардовський бачив гак, на котрому загинув Дмитро Вишневець-

кий-«Байда». Він описав і ворота на Босфорі, які пильнує сторожа з двох великих веж, щоб запобігти нападу запорожців (с. 184).

Насамкінець відзначимо розгорнутий сюжет «Легатії» про знамениту Роксолану — дружину турецького султана Сулеймана II (панував у 1520-1566 рр.). Підкреслимо, що саме Твардовський першим відмітив, що вона була «русинкою з Рогатина», дочкою православного священика²⁰. Звістка про українське походження Роксолани знаходить підтвердження і у іншого польського хроніста й дипломата Опалінського, з яким був знайомий поет-хроніст. Цікаво, що він порівнював хитрощі Роксолани з тими, що їх застосовувала біблійна Даліла щодо Самсона, а Юдиф — щодо Олоферна, підкреслив, що ім'я попівни з Рогатина не зітреться з людської пам'яті.

Даних з історії України у «Легатії» С Твардовського не так вже й багато, але вони дещо доповнюють інформацію відомих джерел, інколи містять унікальні свідчення, як, наприклад, про Роксолану. Слід зважити й на те, що завдяки «Легатії» відомості про Україну та запорозьких козаків набули значного поширення в Речі Посполитій та за її межами.

¹ Примірник видання «Громадянської війни» (Каліш, 1681) зберігається у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — НБУ ім. В. І. Вернадського. В. С).

² До речі, на початку «Громадянської війни» (с. 2-3) він умістив невеликий розділ «Що таке козаки?», у котрому розповів про козаків і вивів їхню назву від того, що вони полювали на диких кіз (оригінальний варіант відомої ще в XVI ст. теорії про походження терміну «козак» від слова «коза»). Він вказав також, що козаки на Низу «займалися постійним розбоєм в полях, (...) ловили осетрів у Дніпрі, (...) на суші стріляли лисиць і кіз, (...) нападали на турків чи татар», жили «без жодного уряду і жодного зверхництва», «коли приходила зима, йшли на волость». І тільки Стефан Баторій з метою ефективнішої протидії Османській імперії дав їм кращий лад, «дав їм гетьмана» тощо, внаслідок чого вони стали грозою для турків, «коли вони на понад тисячу миль проникали в Азію, вирубали Трапезунд, Синоп цілковито спустошили, і під сам Константинополь не раз підходили», особливо відзначившись у Хотинській війні 1621 р.

³ Czaplinski W. Dyplomacja polska w latach 1605-1648 // Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII w. — Warszawa, 1966. — S. 226.

⁴ Офіційний звіт посольства К. Збараського разом з його звітом сейму — меморандумом «Про стан Османської імперії» було опубліковано лише один раз: Poselstwo Krzysztofa Zbaraskiego do Turcji w r. 1622 // Dziennik Wileński. — Wilno, 1827. — Т. 3: Historia i literatura. — S. 3-27, 101-125, 237-273, 339-357). З останньої публікації Н. С. Рашбою було здійснено й видано переклад російською укр.: Османская империя в первой четверти XVII века. — М., 1984. — С. 102-148; 149-162.

⁵ Nhtebowski B. Samuel ze Skrzyzny Twardowski... — S. 216.

⁶ Czaplinski W. Dyplomacja... — С 241.

⁷ Османская империя... — С. 158.

⁸ Krzywy R. Komentarz edytorski // Twardowski S. Przeważna legacja. — Warszawa, 2000. — S. 248.

⁹ НБУ ім. В. І. Вернадського. В. С — ІН.-485.

¹⁰ Poezje Samuela z Skrzyzny Twardowskiego. — Kraków, 1861.

¹¹ Останнє (академічне) видання цього твору С. Твардовського, здійснене Романом Кшивим у 17-у томі «Бібліотеки старопольських письменників»: Twardowski S. Przeważna legacja Krzysztofa Zbarazkiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. — Warszawa, 2000.

¹² Besala J. Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988. — S. 374.

¹³ Див., наприклад, публікацію твору М. Радзивіла: Книга жьщій і хаджзнняу. — Мінск, 1994 або хроніки італо-польського автора другої половини XVI — початку XVII ст. Олександра Гваньїні: Гваньїні О. Хроніка європейської Сармації. — К., 2007.

¹⁴ Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku. — Warszawa; Kraków, 1985.

¹⁵ Zawadzki K. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI—XVIII wieku. — Warszawa, 2002. — S. 127.

¹⁶ Kaczmarek E. Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego. — Wrocław, 1972.

¹⁷ Див.: Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року//ЗНТШ. — Львів, 2006. — Т. ССLII: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С 522-535.

¹⁸ Twardowski S. Przeważna legacja... — Warszawa, 2002. — S. 51.

¹⁹ Twardowski S. Szczęśliwa moskiewska ekspedycja. — Łódź — Poznań, 2002. — S. 222.

²⁰ Детальніше про це див.: Тарасенко І. Польський хроніст XVII ст. Самуель Твардовський про Роксолану // Мандрівець. — 2005. — № 6. — С 22-24.

Олена Дзюба

ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ

Теофан Прокопович — одна з найвидатніших постатей в церковному та культурно-освітньому житті не лише України, а й Російської держави першої третини XVIII ст. Він представник української інтелектуальної еліти, яка формувалася в стінах Києво-Могилянської академії й відіграла велику роль як в церковній практиці, і як і в освітній та науковій сферах, літературі, мистецтві. Обмеження авіономії Лівобережної України в складі Російської імперії після невдалої і проби гетьмана Івана Мазепи вийти з-під протекції російського царя І Іс гра І позначилося на уповільненні процесів секуляризації культурного /киття й було одним із факторів, що сприяв міграції частини української інтелектуальної еліти в столиці Російської імперії — Москву та Петербург. Теофан Прокопович належить до тих, які міцно пов'язали себе зі службою Російській імперії.

Творчість його передусім як філософа, письменника, проповідника, ідеолога петровських реформ у Росії достатньо вивчена¹. Проблемам, пов'язаним не лише з аналізом філософської спадщини, а й зв'язкам Прокоповича з німецькими протестантськими вченими-пієтистами, зокрема, їхньому листуванню, багато уваги приділяв німецький учений Е. Вінієр². Яким же постає філософ і богослов як особистість у так званих «его документах», тобто таких, в яких відбивається світогляд, ментальність, і її поведінки людини. До категорії цих документів належать листи, які передають не лише свідчення про ті чи інші події, а й особистісні оцінки їх, що зумовлюється різними факторами — походженням, вихованням, освітою, статусом людини в суспільстві, а також певними традиціями. Теофан Прокопович залишив чималу епістолярну спадщину, що використовувалася дослідниками для аргументації тих чи інших положень, висновків і характеристик. Протягом 1728-1729 рр., остерігаючись опали, він залишав копії своїх листів. Прокопович писав латинською, українською книжною, російською мовами. Частина його латиномовної епістолярної спадщини видавалася ще у XVIII ст.³, публікувалася в різних періодичних виданнях, зокрема, «Трудах Киевской духовной академии», «Киевской старине». Найбільша підбірка листів в перекладі укра-